JARQO‘TON - O‘ZBEKISTON HUDUDIDAGI ENG QADIMGI SHAHARLARDAN BIRI: ARXEOLOGIK TOPILMALARNING TARIXIY VA SAN’ATSHUNOSLIK TAHLILI

Asqarov A.A.
Nizomiy Ganjaviy nomidagi O‘zMPU,
Akademik, tfd, professor,

Ona-Vatanimiz tarixining o‘ta dolzarb muammolari qatorida “o‘zbek davlatchiligi tarixi” masalasi alohida ahamiyat kasb etadi. Shu bois, O‘zbekiston xududida tashkil topgan davlatchilik tarixining ilk bosqichlarini birlamchi manba’ - arxeologik materiallar asosida yoritishni lozim. Biz bayon etmoqchi bo‘lgan birlamchi manba’ O‘zbekistonda davlatchilik tarixining 3500 yildan kam emasligi haqida boy materiallar bermoqda. Bu noyob manba’ Jarqo‘ton nomli arxeologiya obidasi bo‘lib, bu ko‘xna shahar xarobasi bundan 3500 yil muqaddam Surxondaryo viloyati Sherobod tumani hududidan o‘tgan Sherobod daryosining ko‘xna o‘zani Bo‘stonsoy yoqasida qad ko‘targan. Uning maydoni 100 gektardan kam emas. Shahar ikki qismdan iborat, ya’ni Arki a’lo va “Shahriston” dan iborat (Askarov, 46). Arki a’loda shahar hokimining qarorgoxi-xukmdor saroyi joylashgan. (Akarov, Shirinov, 99-104). Arki a’loning umumiy maydoni 3 gektardan kam emas. Uning atrofi qalin mudofaa devori bilan o‘rab olingan. Arki a’loga tutashgan holda, uning sharqiy va janubiy tomonida, bu qadimgi shaharning asosiy aholisi - dehqon va xunarmandlar joylashgan “shahriston” qad ko‘targan.

Shaharning tarixiy topografiyasiga ko‘ra, shahriston maydonida dehqon va xunarmandlarning patriarxal jamoa qo‘rg‘onlaridan tashkil topgan 20 ga yaqin aholi turar-joy massivlari joylashgan. Ularning har birini atrofi mustahkam mudofaa inshoatlari bilan o‘rab olingan. Ammo ularning barchasini yaxlit o‘rab olgan mudofaa devori hali shakllanmagan.

Shahristondan janubda, qadimgi ariq qoldigi orqa tomonida, Bo‘stonsoy jarlari bo‘ylab, kamida 20 gektar maydonni egallagan nekrapol, ya’ni shahar qabristoni

joylashgan (Askarov, Abdullaev, 8-9). Bu noyob yodgorlikning ochilish tarixiga nazar tashlansa, u qutilmagan holda ro‘y berdi,ya’ni qadimgi shahar madaniyatining yana bir nodir obidasi-Sopollitepada (bu yodgorlik Sherobod vohasida Kuxitang daralaridan oqib chiqqan O‘lanbuloq soy bazasida qad ko‘targan) ushbu satrlar muallifi tomonidan arxeologik qozishma ishlari yakunlanayotgan kezlarda Jarqo‘ton haqida xabar topildi.

Ko‘p yillik izlanishlar davomida Jarqo‘tonni haqiqatda O‘zbekiston xududidagi eng qadimgi ilq shahar ekanligini isbotlavchi juda boy ashyoviy dalillar topildiki, ular haqida hikoya qilishdan avval qadimgi Sharq shaharlarining shakllanishi uchun zarur bo‘lgan iqtisodiy va ijtimoiy omillar haqida eslatib o‘tishni joiz topdik.

Tarixiy tahlil taqozasiga ko‘ra, o‘tmishi uzoq, tarixi va madaniyati boy, o‘troq xalqning dastlabki davlatchiligi zaminida shaharsozlik madaniyati yotadi. Bu xulosa er qurrasida, birinchi bor eng qadimgi davlatlar tashkil topgan qadimgi Sharq mintataqalari misolida ilmiy isbotlangan (Masson, 119-128).

Qadimgi Sharq sivilizatsiyasining ilq bor vatani hisoblanmish Mesopotamiyada miloddan oldingi 1V-ming yillikning oxiri va 111- ming yillik davomida, ya’ni bundan 5-5,5 ming yil avval Shumer, Lagash, Suza kabi shaharlar tashkil topgan (Adams 81; Chayld G. 162; Dyakonov, 49-63, 64-74; Varga D. 10-44). Anashu shaharlar bazasida mitti davlatlar shakllanib, ular tarixda shahar-davlatlar nomi bilan mashxurdirlar.

Qadimgi shahar-davlatlarning tashkil topishida o‘troq aholining dehqonchilik va xunarmandchilik xo‘jaligi asosiy iqtisodiy omil bo‘lib, ular dastlab atrof aholi punktlarining xo‘jalik markazi, tuman, viloyat yoki ma’lum bir okrugning siyosiy, diniy va o‘z-o‘zini idora etuvchi tabaqalashgan jamoalarning ijtimoiy boshqaruv markazi, ya’ni ilq davlati bo‘lgan. Shaharlarning tashkil topishida asosan aholining o‘troq xo‘jalik hayoti va u bilan bog‘lik yana uch omil mavjudligi tarixan zarur hisoblanadi.

Birinchisi - qulay tabiiy sharoit, ya’ni unumdor tuproq, suv va boshqa geografik omillar; ikkinchisi hosildor sug‘orma dehqonchilik va uni ta’minlovchi agrotexnika. Bular shaharlarning paydo bo‘lishidagi iqtisodiy omillar hisoblanadi. Uchinchisi, anashu iqtisodiy omillar asosida vujudga kelgan tabaqalashgan jamiyatning diniy, harbiy va siyosiy jihatdan boshqaruv tizimini tug‘ilishiga sharoit etilgan bo‘lishi kerak., ya’ni iqtisodiy hayotda yuz bergan tub o‘zgarishlar (dehqonchilikda sun’iy sug‘orish sistemasining kashf etilishi, daryolardan magistral kanallar orqali yangi erlarga suv chiqarish, erni ishlashda omoch va hayvondan foydalanish, xunarmandchilikning to‘qimachilik sohasida yig‘iruv va to‘quv dastgohining kashf

etilishi, kulolchilikda charhning va murakkab xumdonning kashf etilishi, metal eritish va quyish texnologiyasining kashf etilishi, uy hayvonlaridan transportda foydalanishga o‘tish, qurilishda reja asosida uy-joy va monumental binolar qurishga o‘tish, atrof muhit haqida to‘plangan bilimlar asosida astranomiya, astrologiya, quyosh soati, kalendar, murakkab hisoblash sistemasini ixtiro etish va boshqalar) tufayli ijtimoiy hayotda tabaqalanish yuz berdi. Anashu tabaqalanish jarayoni ma’lum nuqtaga etgach, jamiyatni boshqarish zaruriyati tug‘ildi. Bu ijtimoiy omil edi. Qachonkim bu uch omil dialektik yaxlitligida tarixiy sharoit tug‘ilgandagina qadimgi shaharlar va ular bazasida shahar-davlatlar paydo bo‘ladi (Askarov, Shirinov. 14-24).

Qadimgi Sharq shaharlarini erta tashkil topishiga olib kelgan mana shu uch omil O‘rta Osiyoda, jumladan O‘zbekiston xududida bormidi? degan savol tug‘iladi. qo‘limizdagi mavjud ashyoviy dalillarga ko‘ra, bu savolga ijobiy javob berish mumkin.

Odatda, jahon fanida qabul qilingan ilmiy ishlanmaga ko‘ra, bir aholi punktini shahar deb atash uchun qator omillarni etilishi talab etiladi. Ular kuyidagilar: territoriyasi 5-6 ga va undan kam bo‘lmagan maydonda aholining zich joylashgan bo‘lishi, aholi zich joylashgan maydonning chor atrofi qalin mudofaa devorlari bilan o‘rab olingan bo‘lishi, shahar yuqori tabaqa va xokimlarinig turor joylari oddiy fuqoralar turor joy massivlaridan ajrab turishi, shahar xokimining baland fundament (platforma) ustiga qurilgan monumental qasri, ya’ni shahar o‘rdasi bo‘lishi, shahar maydonida, ya’ni shahristonda shahar aholisining barcha qatlamlari uchun xizmat qiluvchi muqaddas diniy markaz-mahobatli ibodatxona majmui tashkil topgan bo‘lishi, shahar iqtisodiy asosini ko‘p tarmoqli xunarmandchilik va savdo-sotiq tashkil etgan bo‘lishi, shahar ramzi va belgisi hisoblanmish shahar muxri va tug‘rosini mavjudligi va boshqalar.

O‘zbekiston xududida o‘rganilgan qator yodgorliklar, jumladan Surxondaryo viloyati Sherobod tumani E.Berdiev nomli jamoa xo‘jaligida joylashgan Jarqo‘ton yodgorligi anashu talablarning barchasiga javob beruvchi Respublikamiz xududidagi eng qadimgi va yagona shahar qoldigi edi (Askarov va Shirinov, 46-132).

Yuqorida ta’kidlaganimizdek, Jarqo‘tonda 1973 yildan to hozirgacha arxeologik qozishma ishlari davom etmoqda. Shu davr ichida maydoni 100 gektardan kam bo‘lmagan bu qadimgi shahar ikki qismdan - arki a’lo (shahar o‘rdasi) va “shahriston” dan iborat ekanligi, uning “shahriston” qismidan birnecha turor-joy massivlari,turli tarmoqli shahar xunarmandchiligining ob’ektlari, otashparastlar ibodatxonasi; ark maydonidan esa shahar xokimining mahobatli saroy kompleksi, metal eritish pechlari va boshqalar topib o‘rganildi. Uzoq yillar davomida muntazam

olib borilgan arxeologik qazishmalar jarayonida professional darajada yuksak rivojlangan kulolchilik va bronza metallurgiyasi ishlab chiqarish korxonalari, zargarlik va mehnat qurollari ishlab chiqarish ustaxonalari, paxta va ipak mahsulotlari homashyosiga asoslangan to‘qimachilik manufakturalarining ashyoviy dalil va qoldiqlari topib o‘rganildi (Askarov, 13-57).

Jarqo‘ton xududida olib borilgan keng ko‘lamli izlanishlar uning sanasini aniqlash va ushbu maskanda yuz bergan tarixiy jarayonni birnecha bosqichlarga bo‘lib o‘rganish imqoniyatini berdi. Shunga ko‘ra, jarqo‘tondagi qadimgi shahar hayoti uch boskichga, ya’ni jarqo‘ton (miloddan avvalgi 1500 - 1350 yillar), ko‘zali (mil. av.1350 - 1200 yillar) va mo‘lali (mil. av. 1200 - 1000 yillar) bosqichlariga bo‘lindi (Askarov, 89-105). Keyinroq, jarqo‘tonning qarama-qarshisida, bo‘ston soyning o‘ng sohilida o‘rganilgan yodgorliklar munosabati bilan mo‘lali bosqichini ikki fazaga ya’ni mo‘lali (mil. av. 1200 - 1000 yillar) va bo‘ston (mil. av. 1000 - 900 yillar) fazalariga bo‘lib o‘rganish imqoniyati tug‘ildi (Raxmanov, 16-17). Shunday qilib, jarqo‘ton yodgorligi misolida O‘zbekiston xududida umum maydoni 100 gektardan kam bo‘lmagan eng qadimgi shahar - davlat tarixi o‘rganildi.

Jarqo‘ton xududiy jihatdan nafaqat O‘rta Osiyoda, balki O‘rta Sharq mintaqasida o‘rganilgan bronza davrining eng yirik qadimgi shahar xarobasi edi. U Termiz shahridan 60 km chamasi shimolda, Sherobod daryosining qadimda Amudaryogacha suvi borib etgan, hozirda esa suvsiz to‘qoyzorga aylangan Bo‘ston soy yoqasiga joylashgan. Suv oqimiga ko‘ra, dastlab Bo‘ston soyning chap sohili o‘zlashtirilgan. Bu joyda turar joy massivlari va ular bazasida shakllangan ko‘p tarmoqli ahli xunar xo‘jaliklari qad ko‘targan. Bo‘ston soy sohilida joylashgan bu shahar shimol va g‘arbdan soy bilan chegaralangan, sharqdan esa uning xududiy chegalarini belgilovchi biror aniq chiziq kuzatilmaydi. Uning sharqiy chegarasini paxta maydonida tuproqqa qarishib yotgan sopol parchalariyu, toshdan ishlangan mehnat qurollarini sochilib yotishidan bilish mumkin xolos.

Arki a’lo.

Yodgorlikning bizgacha nisbatan buzilmay saqlanib qolgan shimoliy qismida umum maydoni 3 gektarni tashkil etgan Arki a’lo joylashgan. U somon qo‘shilgan xomg‘ishtdan ishlangan qalin mudofaa devori bilan o‘rab olingan. Devorning qalinligi 3 metr, uning mudofaa qudratini oshirish uchun ma’lum masofada u kvadrat shaklda qurilgan burjlar bilan mustahkamlangan. O‘z davrida balandligi 5-6 metrdan kam bo‘lmagan bu mudofaa inshoatidan bizgacha saqlangan qismining balandligi 1 metrdan oshmaydi.

Arkning mikrorelefiga ko‘ra, uning pasayib borgan ichki qismida baland-pastliklar ko‘zga tashlanadi. Ark maydonida solingan shurflarning natijasiga qaraganda do‘ngliklar turor-joy massivlari, pastliklar esa ko‘cha yoki o‘zlashtirilmagan uchastkalar bo‘lib chiqmoqda. Arkka kirish darvozasi uning janubida bo‘lib, undan ark markaziy qismiga tomon ketgan pastlik ya’ni ko‘cha kuzatiladi. Ark darvozasidan boshlangan yo‘l aslida markaziy yo‘l bo‘lib, u taxminan 25-30 metr masofada g‘arbga tomon, xuddi o‘sha joydan pastlik-yo‘lni sharqqa tomon ketganligi kuzatiladi. G‘arbga tomon ketgan birinchi yo‘l arkning janubiy g‘arbiga borganda baland do‘nglikka borib taqaladi. Ana shu do‘nglikni qozilganda, u joydan somonli xomg‘ishtdan qurilgan monumental bino qoldigi topildi. U kvadrat shaklda, o‘lchami: 42x42 m. Bino tashki devorining qalinligi 4 m. Devor tashqi tomondan 13 ta kvadrat shaklda qad ko‘targan mudofaa burjlar bilan mustahkamlangan. Binoga kirish darvozasi uning janubiy devorining qoq o‘rtasiga, ikkita burj oraligida joylashgan.

Yuqorida ta’kidlangan markaziy yo‘ldan g‘arbga tomon ketgan yo‘l monumental bino darvozasiga kelib to‘xtagan. Shoxona qasr sifatida Arki a’loda qad ko‘targan bu inshoat aslida shahar xukmdorining saroyi bo‘lsa ajab emas. Chunki Ark maydonida ochilgan 3 ta turor-joy massivlari orasida bu bino o‘zining mahobatli ko‘rinishi bilan boshqalardan tubdan ajralib turadi.

Xukmdor qasri ichidagi xonalar juda oddiy, ular tashqi devor osti bo‘ylab joylashtirilgan. Saroyning o‘rta qismida esa yaqin 20 kvadrat metr joyni egallagan supa borligi aniqlandi. Tarix taqozasiga ko‘ra, monumental bino havlisida supaning bo‘lishi ushbu saroyni shahar xukmdorining qarorgoxi ekanligidan dalolat edi.

Markaziy yo‘ldan sharqqa tomon ketgan yo‘l boshqa bir do‘nglikka borib to‘xtaydi. U joyda ham qazish ishlari olib borilganda jez (bronza) ishlab chiqarish bilan bog‘lik xunarmandlar massivi ochildi. To‘g‘ri, Jarqo‘tonda o‘tkazilgan 28 yillik arxeologik ilmiy izlanishlar jarayonida uning turli joylaridan yuzlab bronzadan ishlangan mehnat va harbiy qurollar, zebi-ziynat bezaklari, urug‘, jamoa totemlari aks ettirilgan muhrlar, jamoa oqsoqollari va sardorlarning ijtimoiy nufuzidan dalolat beruvchi tamg‘a va tumorlar topilganki, ular mahalliy metal eritish va metaldan mehnat qurollari va harbiy asbob-anjomlar ishlab chiqarish ustaxonalari bo‘lganligidan guvohlik berardi. Masalan, Jarqo‘tondan topilgan shahar ibodatxonasini qazish vaqtida, uning xo‘jalik-xizmat qismidan mahsus chilangarlik ustaxonasi ochilgan. Ustaxonaning sharqiy devori ostida kengligi 70 sm, uzunligi 2,5 m, balandligi 1 m. keladigan supa ustida qurilgan 5 ta o‘choqlar topilgan. O‘choqlarning devorlari uzoq olov haroratida bo‘lganligidan ko‘kimtir shlaqqa

aylanib ketganligi va u joydan metal eritish qozon (tigel) larining parchalari topilganligi uchun bu o‘choqlarni bronza xomashyosini eritish pechlari deb atadik. Bunday pechlar Jarqo‘tonda , uning bir necha turor-joy massivlarida ham uchratilgan. Biroq, kutilmaganda, Ark maydonidan, yuqoridagilardan tubdan farq qiluvchi butun bir metal eritish sexi ochildiki, bunday kashfiyot hozirgacha O‘rta Osiyo arxeologiya tarixida uchratilmagan noyob fakt edi.

“Metallurgiya zavodi” deb atayotgan joydan bir-biriga yaqin qilib qurilgan 2 ta, ikki yarusli doirasimon metal eritish pechlari ochildi. Pechlarning har ikkalasini birinchi yarusga joylashtirilgan olovxonasi va olovxonalardan ularning devorlari bo‘ylab yuqoriga, ikkinchi yarusga ko‘tarilgan tarnovsimon alanga yo‘llari hamda u alanga o‘tkazish yo‘llari ustiga qurilgan (ya’ni ikkinchi yarusda) o‘choqlar saqlangan. Birinchi pechda uning aylanasi bo‘ylab 7 ta, ikkinchi pechda esa 5 ta o‘choq qoldiqlari topildi. U o‘choqlarda tosh kukunlari oralashtirib yasalgan sopol qozon (tigel) larda qalayiga misni oralashtirib bronza metali olingan. Birinchi pech olovxonasining chuqurligi 2 m, diametri 130x110 sm; ikkinchisiniki - chuqurligi 110 sm, diametri 110x105 sm. Har ikkala pechning olovxonalarida kamida 1 metr qalinlikda kul qatlami saqlangan. Olovxona devorlari va o‘choqlar issiq kuchli harorat tufayli ko‘kimtir shlakka aylanib ketgan.

Har ikkala pechlarga bir vaqtni o‘zida bir joyda turib olov yoqish mumkin. Chunki ularning olovxona eshiklari pechlarning janubiy g‘arbiga, bir-birlariga yaqin qilib qurilgan. Endi, pechlarning bizgacha to‘lik saqlanmagan ikkinchi yarusi haqidagi kuzatuvimizga ko‘ra, o‘choqlar joylashgan ikkinchi yarusning ustki qismi arkasimon tom bilan yopilgan bo‘lib, u, xonada kuchli issiq haroratni saqlab turishga xizmat etgan.Arkasimon tomning qoq o‘rtasida maxsus qurilgan tuynukcha bo‘lib, olov yonib turgan paytlarda hosil bo‘lgan tutunlarni shu tuynukcha orqali tashqariga chiqarib yubarilgan. O‘choqlar arkasimon xona devorlari aylanasi bo‘ylab joylashgan. O‘choqlar orqa tomonidan maxsus qo‘yib ketilgan teshikchalardan qozon-tigellarni tashqariga chiqarib, undagi metall eritmasini maxsus qoliplarga quyilgan. Navbatdagi operatsiya vaqtida esa yana qozon-tigellar o‘z o‘rniga qo‘yilib, maxsus teshiklar berkitilib, metall eritish davom etgan.

Pechlarni qazish jarayonida topilgan ashyoviy dalillarga karaganda, har ikkala pechlarda, bir vaqtni o‘zida 12 ta qozon-tigellarda metall eritish rejalashtirilgan. O‘choqlarning razmeriga qaraganda, pechlarda tag qismi 18-20 sm atrofidagi qozon-tigellarda metall eritilgan. Taxminiy hisob-kitoblarga ko‘ra, pechlarda bir vaqtni o‘zida 25-30 kg atrofida sof bronza xom ashyosini olish mumkin bo‘lgan. Bu uzoq o‘tmishimizdagi boboqalanlarimizning ishlab chiqarish imqoniyatlarini hisobga

olganda ibtidoiy jamoachilik davri uchun juda katta yutuq edi. Jurnalistlar tabiri bilan aytganda, bu topilma bronza davrining metallurgiya zavodi edi.

Ibodatxona.

Ibodatxonaning sharqiy mudofaa devorini shimoliy qismida doira shaklda qurilgan yagona burj joylashgan. Unga koridor tomondan mudofaa devori ichiga joylashtirilgan kvadrat shakldagi xona orqali o‘tilgan. Ushbu burj otashparastlarni ibodatga chaqirish burji bo‘lsa ajab emas.

Endi, ibodatxona qoshidagi xo‘jalik-xizmat qismiga kelsak, u kompleksni to‘rtdan bir qismini tashkil etadi. Ibodatxonaning xo‘jalik-xizmat qismidan, yuqorida eslatib o‘tilgan g‘alla omboridan tashqari, bronzadan mitti buyumlar tayyorlash ustaxonasi, muqaddas ichimlik tayyorlash “sexi” va ularni saqlash omborlari topildi. Bu ishlab chiqarish punktlari va ularga tegishli ashyoviy dalillarga qaraganda. jarqo‘tonlilarning dafin marosimi bilan bog‘lik bo‘lgan barcha masalalalarning echimi otashparast mu’bodlar nazoratida bo‘lib, ularning faol ishtiroqida bajarilgan ko‘rinadi.

Sopollitepa va Jarqo‘tonda olib borilgan arxeologik dala tadqiqotlarimizdan ma’lumki, Sopolli madaniyatida dastlab qabrlarni hovli-joy ichiga, uylarning poli ostiga yoki ularning devorlari tagiga va xonaga kirish eshigi astonasi ostiga ko‘mish keng tus olgan. Shuningdek, Ba’zi hollarda katta patriarxal oila istiqomat qilayotgan havlining harobaga aylangan qismi urug‘ jamoalarining xilxonalariga aylantirilgan. Bunday xollarda qabrlarga qo‘yilgan mehnat va harbiy qurollar kundalik hayotda foydalanib kelingan yaroqli qurollardan iborat bo‘lgan.

Bu manzarani ko‘p yillik faoliyatimiz davomida sopollitepa madaniyatining dastlabki (sopolli va jarqo‘ton) bosqichlarida bevosita kuzatdik. Ko‘mish marosimi bilan bog‘lik bo‘lgan bu urf-odat ushbu madaniyatning ko‘zali bosqichidan etiboran tubdan o‘zgardi.Chunki, aynan xuddi shu davrda katta patriarxol oila otashkadalaridan tashqari butun bir shahar yoki shahar-davlat masshtabida xizmat qiluvchi monumental ibodatxonalar paydo bo‘ldiki, endilikda ular jamiyatni boshqarish tizimidagi asosiy omillardan biriga aylandi, tug‘ilib kelayotgan daslabki sinfiy jamiyatning ideologiya markazi, aholiga ruhiy madad va taskin beruvchi bosh sajdagox tashkil topdi.

Darhaqiqat, arxeologik materiallarning qiyosiy taxliliga ko‘ra, jarqo‘ton ibodatxonasi miloddan avvalgi XIV asrda qadimgi qal’a o‘rnida qad ko‘targan. Aynan shu davrdan boshlab jarqo‘tonlilar hayotida tub o‘zgarishlar yuz berdi. Endilikda hayotdan ko‘z yumgan odamlarni ular yashagan xonalarga ko‘mish barham topdi. Shahar tashqarisida alohida barcha uchun babbarobar qabristonlar paydo bo‘ldi. Masalan, Jarqo‘ton shahar xarobasining janubida, yuqorida ta’kidlaganimizdek,

qadimgi shahardan tashqarida, birnecha tabiiy tepalarni egallagan, umum maydoni 20 ga dan kam bo‘lmagan qabriston tashkil topdi. Ularda o‘tkazilgan arxeologik izlanishlar natijasida qo‘lga kiritilgan ashyoviy dalillarga qaraganda marxumlarni yashab turgan o‘z havli joylariga ko‘mish urf-odati jarqo‘ton bosqichining so‘ngi damlarida barham topgan. Shuning uchun bo‘lsa kerak, Jarqo‘ton va shu madaniyatga tegishli boshqa yodgorliklarda ochilgan uy-joy massivlarining birortasida ham na ko‘zali, na mo‘lali, na buston komplekslariga oid bironta ham qabr uchratilmadi. Bu birinchidan

Ikkinchidan, Sopollitepa madaniyatining sopolli va jarqo‘ton bosqichlarida biror kimsa olamdan o‘tsa, ananaviy urf-odatga ko‘ra, uning qabriga, uning hayotlik davridagi (ayollarning taqinchoqlaridan tashqari) kasbi-koriga tegishli mehnat va harbiy qurollarini qo‘shib ko‘mish odat bo‘lgan. Undan tashqari dafn marosimiga qatnashgan har bir oila nomidan sopol idishlarda marxum qabriga suyuk yoki qo‘yiq ovqat qo‘yilgan. Mana shu ananaga ko‘zali bosqichidan boshlab, qat’iy ravishda ba’zi bir tuzatishlar kiritildi, ya’ni agar qabrga qo‘yilgan mehnat va harbiy qurollarini avvallari asli qo‘yilib kelgan bo‘lsa, endilikda ular o‘rniga u qurollarning mahsus tayyorlangan mitti nusxalari qo‘yiladigan bo‘ldi. Ehtimol,bu o‘zgarishlar u vaqtda mehnat qurollari asosan bronzadan yasalgani uchun metall xom ashyosini iqtisod qilish bilan bog‘lik bo‘lgandir. Ehtimol, bu o‘zgarish zaminida qandaydir diniy g‘oyaviy ma’no yotar? Har qalay, bu o‘zgarish aynan o‘sha davr otashparastlar mafkurasida patriarxal oilaviy otashkadalarning umum shahar ibodatxonasi darajasiga o‘sib chiqish jarayonida sodir bo‘ldi.

Uchinchidan, umumshahar yoki ma’lum bir voha miqyosida monumental bosh ibodatxonasining shakllanishi munosabati bilan otashparastlar mafkura olamida qandaydir o‘zgarishlar yuz berdi. Masalan. marxumni "narigi" dunyoga kuzatish bilan bog‘lik bo‘lgan marosimlar endilikda ibodatxona mu’bodlari nazoratida bO‘lib, ular tartibga solgan meyoriy o‘lchamlarda o‘tkazilgan. Chunki ibodatxonaning xo‘jalik-xizmat qismini qazish vaqtida marxumni dafin etish bilan bog‘lik ba’zi bir masalalar echimini ibodatxona o‘z zimmasiga olgan ko‘rinadi. Bunday xulosaga kelishimizga kuyidagi dalillar ishora qiladi:

1) Ibodatxonaga kirish darvozasi qarshisidagi ochiq havli yonidan mahsus metallurgiya ustaxonasi ochildi. Ustaxona sharqiy devoriga yopishtirib (kengligi O,7O sm, balandligi 1 m.) qurilgan supa ustiga qator (5ta) o‘choqchalar o‘rnatilgan. O‘choqchalarning ba’zi birlarida bronza xom ashyosi eritiladigan tigel (qozon) parchalari topildi. ·ozon tagida ko‘kimtir tus olgan bronza eritmasi saqlangan. Ustaxonaning g‘arbiy devoriga yopishtirib (balandligi 1 m.) kvadrat shaklda (1,5x1,5

m.) qurilgan yana bitta supa ochildi. Supaning shimoliy qismiga usti tekis yorg‘uchoq o‘rnatilgan.Uning ustida bronzadan qandaydir asboblar tayyorlanganligidan guvohlik beruvchi ko‘kimtir metall zarrachalari saqlangan. Supa yonidan 7 m. chuqurlikda quduq ochildi. Ustaxona ichidagi madaniy qatlamni qazish vaqtida esa metall eritmasining parchalari, metall shlaklar, bronza mitti pichoqlar, bolta, tesha va boshqa o‘y-ro‘zg‘or asboblari topildi. Ustaxonadan topilgan bronza predmetlari orasida bironta ham xo‘jalikda ishlatilishga yarakli bo‘lgan asbob-uskuna uchratilmadi. Demak, ushbu ustaxonada faqat marxumlar uchun, ularning kasbi-qoriga muvofiq buyurtma bajarilgan. Boshqacha qilib aytganda, jarqo‘ton bosqichining ikkinchi yarmidan boshlab qabrlarda uchratilayotgan mitti bronza predmetlari marhum egalari tomonidan uning kasbi-koriga ko‘ra, maxsus tayyorlatilgan mehnat va jangavor qurollarning imitatsiyasi bo‘lgan.

2) Ibodatxona xo‘jalik qismining janubiy-g‘arbiy burchagida teng ikkiga ajratilgan koridorsimon xona joylashgan. Ularni qazish vaqtida devor ostidan loydan ishlanib, quydirilmay qizil rangga bo‘yalgan birnecha odam xaykalchalari topildi. Odatda bunday xaykalchalar kenataf mozorlarda (qadimda bedarak yo‘qolgan qabiladoshlarining mayyiti o‘rniga lattadan yasalgan ko‘g‘irchoq yoki loydan ishlagan haykalcha ko‘mish, yoki bo‘lmasa, qabrga yo‘qolgan egasi o‘rniga marxum mulkidan ko‘zichoq ko‘mish odati bo‘lgan. Mana shunday mozorlar, odatda, kenataf mozorlar, deb yuritiladi) uchratiladi. Kenataf mozorlar Sopollitepa madaniyatining ilk bosqichlarida ham bo‘lgan. Ammo, bedarak yo‘qolgan marxumlar uchun maxsus tayyorlab qo‘yilgan xaykalchalarni ibodatxonaning “omborida” saqlanishi marxumlarning “narigi” dunyoga uzatish bilan bog‘lik ishlarni endi to‘lik ibodatxona qo‘liga o‘tib ketganligidan guvohlik beradi.

Ibodatxona xo‘jalik-xizmat qismini qazish vaqtida, uning ikki joyidan muqaddas ichimlik tayyorlaydigan “sex” izlari topildi. Birinchi “sex” (ibodatxonaning 2-nchi bosqichiga tegishli) 9-nchi xonani to‘liq egallagan. Xona poli va uning devorlari och-qizil yupqa gips suvoq bilan suvolgan. Xonaning biroz pasaytirilgan qoq o‘rtasiga, bo‘g‘iziga qadar polga cho‘ktirilgan xum o‘rnatilgan. Xumga ikki tomondan qalin gips suvoqli ariqchalar tortilgan. Har ikkala ariqcha boshida gipslangan chuqurchalar bo‘lib, ularga sopol barkashlar qo‘yilgan. Sopol barkashlarning ichi ham yarmigacha qatlam-qatlam gips bilan suvolgan. Polga cho‘ktirilgan xum tagida qorayib qotib ketgan qandaydir suyuklik qoldigi, uzum urug‘lari va jiyda danagi uchratildi. Xum yaqinidan xumo qushi qiyofasida ishlangan sopol idish topildi. “Sex” yonida yana bir xona (10) bo‘lib, uning devorlari ostidan birnecha xumlarning parchalari uchratildi. Agar 9-nchi xona muqaddas ichimliklar

tayyorlash “sex” bo‘lsa, 10-nchi xona “sex” qoshidagi omborxona bo‘lishi mumkin. Xuddi shunga o‘xshash boshqa bir “sex” qoldigi ibodatxonaning (3-nchi bosqich) 11-nchi xonasidan topildi. Bu joyda xonaning shimoliy qismini ikki tomoni supa qilib ko‘tarilgan, uning o‘rtasi esa pol sathida qoldirilib, unga katta sopol barkash o‘rnatilgan. Supalar ustiga dumoloq rezervuarlar yasalib, ularni ichi gipslangan. Ulardan sopol barkash tomon gips suvoqli ariqchalar tortilgan. Xonaning janubiy-sharqiy burchagidan qorniga qadar polga cho‘ktirilgan xum topildi.Xonaning qoq o‘rtasiga esa aylana shaklda qurilgan altar o‘rnatilgan.

Garchi bu ikki “sex”da qanday ichimliklar tayyorlanganligi haqida guvohlik beruvchi aniq ashyoviy dalillar bo‘lmasada, ammo ularda otashparastlarning muqaddas ichimligi tayyorlanganligiga bilvosita ishora qiluvchi faqtlar yo‘q emas. Masalan, qadimgi Baktriyaning janubida (Shimoliy Afgoniston) hamda qo‘shni Marg‘iyonada prof. V.I. Sarianidi bronza davri yodgorliklarida izlanishlar olib borib, janubiy Baktriya yodgorliklarining uchtasida (Dashli-3, Tillatepa va ·utluq tepa) va Marg‘iyonada uch joyda (Gonur tepa, To‘g‘oloq-1 va To‘g‘oloq-21) otashparastlarning ibodatxonalarini ochgan. V.I. Sarianidi Gonur tepada gips suvoqli xona ochib, uni otashparastlik ibodatxonasi bilan bog‘laydi. Shuningdek, ibodatxona qoshidagi yordamchi xonalarning biri to‘laligicha gipslanganligini qayd etib, unda (oq xonada) esa kishini kayfiyatini ko‘taruvchi muqaddas ichimliklar tayyorlangan, degan xulosaga keladi. Uning bunday xulosaga kelishida kuyidagilar asos bo‘lgan: 1) "oq xona" devori ostidan uchta ichi qatlam-qatlam gipslangan sopol idishlar topilgan. Ularni MDU qoshidagi maxsus laboratura tekshiruvidan o‘tgazilganda, idish ichidagi gips qatlamlari orasidan, kutilmaganda, efedra shoh izlari hamda ko‘p miqdorda ko‘knor va nasha urug‘ining izlari topilgan (Sarianidi, 33; 101-102).

2) Xuddi shunday " oq xona"lar Marg‘iyona vahosining bosh ibodatxonasi To‘g‘oloq-21 da va "qishloq ibodatxonasi" To‘g‘oloq-1 da ham uchratiladi. Bu xonalarda, xuddi jarqo‘ton ibodatxonasida uchratilganidek, tagi teshik konussimon idish-sopol suzgichlar topilganki, ulardan xauma yoki kishini kayfiyatini ko‘taradigan maxsus ichimlik tayyorlashda foydalanganlar. Jarqo‘tonda uzumchilik bo‘lganligi haqida guvohlik beruvchi dalillarni eslar zkanmiz, bunga shubxa qolmaydi.

3) Jarqo‘ton ibodatxonasining xo‘jalik qismi, umuman jarqo‘tonda ko‘plab uchraydigan mehnat qurollaridan biri-qumtoshlardan ishlangan har xil katta-kichiklikdagi yorg‘uchoqlaru, granit va choqmoqtoshlardan yasalgan ularning ustki toshi-yanchgichlardir. Bu xildagi qurollar Dashli-3, To‘g‘oloq-21, To‘g‘oloq-1 va Gonur tepada ham ko‘plab topilgan. V.I. Sarianidi ularning bir qismini MDUning maxsus laboraturasida binokulyar mikraskop yordamida tekshirtirganda, ularda

(ishchi qismida) ko‘knor urug‘ining zarrachalari uchratilgan. Shuningdek, qorayib ketgan ko‘knor urug‘ining o‘zi esa ibodatxona topilmalaridan biri, sirtiga aniq qilib odam ko‘zlari tushirilgan naychasimon suyak ichidan topilgan (Sarianidi, 1992, str. 89).

Shunday qilib, qadimgi Baktriya va Marg‘iyonada topilgan bronza davrining otashparastlar ibodatxonalari zardushtiylik dinining ildizlari aynan mana shu viloyatlarda yaratilganligidan guvohlik beradi. To‘g‘ri, ba’zi bir parazlarga ko‘ra, Zardusht miloddan avvalgi V11 asrning ikkinchi yarmi va V1 asrning boshlarida yoki undan avval yashagan tarixiy shaxs sifatida yangi dinni yaratmadi, balki u qabiladoshlari qadimdan topinib kelayotgan otashparastlar dinini isloh qildi. Boshqacha qilib aytganda, u eski diniy e’tiqod va tasavvurlar tizimiga o‘zgarib borayotgan zamon talabi asosida o‘z qarashlarini, konsepsiyasini kiritdi.

Qadimgi Baktriya va Marg‘iyonaning bronza davri otashparastlar ibodatxonalaridan ko‘rinib turibdiki, Zardushtga qadar bunyod etilgan diniy e’tiqod maskanlari o‘zlarining monumental mahobati va diniy marosimlarining boy va serhashamligi bilan ajralib turgan. Efedra, ko‘knor nasha kabi giyovand o‘simlik qoldiqlarini ibodatxona komplekslarida ko‘plab uchrashi Avesta va Veda an’analarida xauma ichimligiga meyoriy o‘lchamlarda o‘rin berishga olib kelganligidan dalolat beradi. Ishonch bilan aytish mumkinki, Marg‘iyonada Zardusht islohiga qadar olovga topinish va xauma ichimligini ilohiylashtirish kuchli bo‘lgan. Bu e’tiqod ob’ektlari Zardusht ta’limotida ham o‘zgarib borayotgan zamon talabi asosida o‘z o‘rnini topgan.

Shunday qilib, yuqorida bayon etilgan arxeologik izlanishlar va qazishmalar jarayonida topilgan ashyoviy dalillar taxlilidan kelib chiqib, ўuyidagi yakuniy xulosaga kelish mumkin:

1). O‘zbekiston Respublikasining janubiy viloyatlarida miloddan avvalgi 2-nchi ming yillikning birinchi yarmi davomida qadimgi sharq sivilizatsiyasiga xos urbanistik tarixiy sharoitda yuksak rivojlangan qadimgi ilk shahar madaniyati tarkib topdi. Ushbu qadimgi shahar madaniyatining iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy asoslari Surxondaryo viloyatining Sherobod vahosida qad ko‘targan noyob yodgorliklar - Sopolli tepa va Jarqo‘ton misolida o‘rganildi.

2). Agar Sopolli tepa o‘zining qadimgi shaharsozlik madaniyatiga xos barcha alomatlari bilan protoshahar, yani Avestada tilga olingan vara inshoatini eslatsa, Jarqo‘ton yodgorligi O‘zbekiston xududida birinchi bor shakllangan tom ma’nodagi qadimgi shahar edi. Jarqo‘ton xududiy jihatdan ·adimgi Sharq shaharlaridan tarkibiy jihatidan farq qilmaydi.

3). U yoki bu yodgorlikni qadimgi shahar deb atalishi uchun ko‘yiladigan ilmiy talablardan kelib chiqilganda ham Jarqo‘ton u talablarga javob berishi mumkin bo‘lgan noyob yodgorlikdir. Qadimgi shaharlarga xos bo‘lgan birinchi alomat - shahar maydonida arki a’lo va shahristonni tarkib topgan bo‘lishi bo‘lsa, Jarqo‘tonda bu sodir bo‘lgan, ya’ni 1OO gektarli Jarqo‘tonni 3 gektari arki a’lo va qolgan qismi shahriston maydonini tashkil etadi.

Ikkinchi alomat - o‘troq dehqonchilik madaniyati aholisi zich joylashgan maskan mudofaa devorlari bilan o‘rab olingan bo‘lishi Sopollitepa va Jarqo‘tonda o‘zining yorqin ifodasini topgan.

Uchunchi alomat - shahar arki qismida monumental mahobatli binoni ya’ni umumshahar jamoalari boshligining qarorgohini tarkib topishi Jarqo‘tonda o‘z aksini topgan.

To‘rtinchi alomat - shahar maydonida barcha uchun babbarobar xizmat qiluvchi bosh sajdagoh - diniy mafkura markazini shakllangan bo‘lishi. Jarqo‘tonda shunday bosh sajdagoh - mahobatli monumental ibodatxona tarkib topgan.

Beshinchi alomat - qadimgi shaharda xunarmandchilikning turli tarmoqlarini professional darajada tarkib topgan bo‘lishi. Sopollitepa va Jarqo‘tonda bu yo‘nalish yuksak darajada rivojlangan. Ayniqsa Jarqo‘tonda kulolchilik (bu soha Sopolitepada ham yuksak rivojlangan), metallurgiya, to‘kimachilik, amaliy san’at, uy-joy qurilishi sohalari bo‘yicha ixtisoslashish jarayoni professional darajada bo‘lganligi yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Shahar xunarmandchilik mahsulotlari nafaqat ichki bozor, balki tashki bozor uchun ham keng ko‘lamda ishlab chiqarilgan. Masalan, ushbu qadimgi shahar madaniyatiga tegishli kulolchilik mahsulotlarini uzoq Xitoy hududlarigacha kirib borganligi haqida guvohlik beruvchi ashyoviy dalillar mavjud. Demak, bu o‘sha davr shahar aholisi tarkibi haqida faraz qilishga ishora bo‘lib, qadimgi jarqo‘ton shahar aholisi erkin dehqon jamoalari-kashovarzlardan tashqari shahar xunar va savdo ahli “ozodkor” va “guvokor” lardan ham iborat bo‘lgan. Shahar hayoti nafaqat diniy, balki dunyoviy jihatdan tashkil etilgan boshqaruv tizimi asosida qurilgan. Shahar xukmdorining monumental koshonasining arki a’loda shakllanishi bunga dalolatdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Дяконов И.М. Города-государства Шумера. История древнего мира, том 1, Москва, 1983 г.

2. Дяконов И.М. Ранние деспотии в Месопотамии. История древнего мира, том 1, Москва, 1983 г.

3. Adams R. Heartland oo‘ Cittes, Chicago, 1981.

4. Chayld G. Drevneyshiy Vostok v svete novыx roskopok. Moskva, 1956 g.

5. Domokosh Varga. Drevnыy Vostok. Budapesht,1979 g.

6. Авеста: избранные гимны. Перевод с авестийского и комментарии профессора И.М. Стеблин-Каменского. Душанбе, 1990 г.

7. Мери Бойс. Зороастрийсы: верования и обичаи. Москва, 1987 г.

8. Аскаров А. Древнеземледелческая культура зпохи бронзы юга Узбекистана. Ташкент, 1977 г.

9. Аскаров А. Ширинов Т. Ранняя городская култура эпохи бронзы юга Средней Азии. Самарканд, 1993 г.

10. Аскаров А. Ширинов Т. Древнебактрийский храм огня в Южном Узбекистане. Сб. Градостроителство и архитектура. Ташкент, 1989 г.

11. Аскаров А. Абдуллаев Б. Джаркутан. Ташкент,1983 г.

12. Массон В.М. Алтын - Депе. Ленинград, 1981 г.

13. Массон В.М. Экономика и социалный строй древних обществ (в свете данных археологии). Ленинград, 1976 г.

14. Рахманов У. Керамическое производство зпохи бронзы южного Узбекистана. Автореф. соискание канд. истор. наук. Самарканд, 1987 г.

15. Сарианиди В.И. В поисках страны Маргуш. Москва, 1993 г.

16. Сарианиди В.И. И здес говорил Заратуштра. Москва, 1992 г.